

Marx en het Hegeliaanse arbeidsbegrip

Sommige Marxkommentatoren die zichzelf als zijn leerling of partij-ganger beschouwen, betwisten dat in Marx' werk een voorstelling en een analyse zouden te vinden zijn van de arbeid, d.w.z. van de arbeid als zodanig, los van elke historisch bepaalde maatschappelijke produktievorm. Andere kommentatoren loochenen elke invloed van het denken van Hegel op dat van Marx. Met de hierna volgende bijdrage wil ik integendeel aantonen dat de analyse van de arbeid-zelf (*die Arbeit selbst*) bij Marx veel verschuldigd is aan de analyse van de teleologische relatie bij Hegel.

Productie en produktiewijzen

Marx beschrijft, in de loop van de geschiedenis van de menselijke soort, een opeenvolging van verschillende produktiewijzen: de aziatische, die van de slavenhouders, de feodale, de kapitalistische, de socialistische... Hij legt er zich vooral op toe, de kapitalistische produktiewijze te karakteriseren en te analyseren. Daartoe vergelijkt hij haar dikwijls met de andere produktiewijzen. Door vergelijking komen de onderscheidende kenmerken immers beter naar voren.

Maar een dergelijke vergelijking tussen de verschillende *wijzen* kan niet volstaan. Al deze wijzen zijn *wijzigingen* van éénzelfde produktieproces, dat als zodanig kenmerkend is voor de menselijke soort in haar geheel. Zeer zeker kan men de produktie enkel observeren in haar modaliteiten of historische wijzigingen: zij bestaat nooit in 'zuivere', ongewijzigde toestand. Maar men is toch wel verplicht om onder of in de verschillende wijzigingen juist het proces te veronderstellen, dat zij wijzigen. Het interessantste zal erin bestaan, te ontdekken 'in welke mate het algemene produktieproces (*der allgemeine Produktionsprozess*) zelf historisch gewijzigd (*historisch modifiziert*) wordt zodra het verschijnt als element van het kapitaal (*Element des Kapitals*)'. En dit 'moet zich tonen in zijn ontwikkeling' (...)¹.

Wil men dus deze 'historische wijziging' van het produktieproces, die het specifieke verschil van het kapitalisme vormt, in het licht stel-

1 *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin 1953, p. 226.

len, dan moet men eerst het niet-gewijzigde produktieproces blootleggen en vatten, zoals het zich onder alle historische gedaantewisselingen handhaaft.

Inderdaad, 'het kapitaal vooronderstelt (*voraussetzt*) het produktieproces in het algemeen (*überhaupt*), zoals dit eigen is aan alle maatschappelijke toestanden (*wie er allen gesellschaftlichen Zuständen eigen ist!*), dus zonder historisch karakter, menselijk (*menschlich*), *if you please*'. Het kapitaal zal dan de eenheid zijn van het produktieproces op zichzelf en van een cirkulatie van een bepaald type, die (sc. de cirkulatie, NvdV) 'zelf een bepaald *historisch* produkt is, alleen al in elk van haar momenten, en nog veel meer in haar totaliteit'².

Marx kan dus niet ontkomen aan de noodzaak om de produktie op zichzelf, of om de arbeid op zichzelf (*die Arbeit selbst*), te onderscheiden, beschrijven en analyseren om, pas daarna, bij machte te zijn, de kenmerken te voorschijn te doen treden van de specifiek kapitalistische produktiewijze en van de arbeid die meerwaarde voortbrengt.

Aan het einde van Hoofdstuk 6³ voert hij op een zeer schilderachtige manier de aankoop ten tonele, door een ondernemer, van de arbeidskracht die beschikbaar is op de markt en die loonarbeid zal worden. Hij beklemtoont uitvoerig zijn grote ontdekking: het onderscheid tussen de *arbeidskracht* van de werknemer, gekocht door de werkgever, en de *arbeid* zelf, die, met zijn produkten, eigendom is van de werkgever aan wie de werknemer zijn arbeidskracht verkocht heeft. De ondernemer, de kapitalist, zal de arbeidskracht die hij gekocht heeft, gebruiken, en dat gebruik van de arbeidskracht zal juist 'de arbeid-zelf', of 'de arbeid op zichzelf' zijn, zoals die zich presenteert in alle produktiewijzen, zich nergens anders dan in de produktiewijzen kan voordoen, en dus zoals men die in alle produktiewijzen kan aantreffen. Met deze arbeid op zichzelf (*die Arbeit selbst*) is het dat de vulgaire ekonomisten datgene zouden willen doen samenvallen wat er in werkelijkheid slechts een kapitalistische wijziging van is.

Marx gaat aantonen dat in het kapitalistisch stelsel de arbeid meerwaarde produceert. Maar hij kan deze bewijsvoering slechts doorvoeren na de beschrijving van 'de arbeid op zichzelf', i.e. de produktie van gebruikswaarde, van konsumptiegoederen, zonder dewelke geen enkele produktie van meerwaarde zou kunnen plaats vinden. De

2 *Ibidem*.

3 Het hoofdstuk 6 van de eerste Duitse editie van *Het Kapitaal*, door J. Roy in het Frans vertaald, werd in de tweede Duitse editie hoofdstuk 4. Evenzo stemt het hoofdstuk 7 van de vertaling van J. Roy overeen met het hoofdstuk 5 van de tweede Duitse editie, die gepubliceerd is in de *Marx-Engels-Werke (MEW)*, Berlin, Dietz Verlag, 1968.

mensen hebben in alle tijdperken van de geschiedenis gearbeid, d.w.z. hun arbeidskracht gebruikt om gebruikswaarden te produceren. Maar in sommige tijdperken zijn de mensen verplicht hun arbeidskracht aan andere mensen te verkopen en, tegelijkertijd met gebruikswaarden, ruilwaarden en meerwaarde te produceren.

Op een gans methodische en noodzakelijke manier wijdt Marx dus een hoofdstuk aan het 'arbeidsproces' (*Arbeitsprozess*), een titel die Joseph Roy vertaald heeft als: '*La production de valeurs d'usage*'. Waarna het volgend hoofdstuk, volkomen normaal, betrekking heeft op 'het waardevormingsproces' (*Verwertungsprozess*), of, in de vertaling van Joseph Roy, '*La production de la plus-value*'⁴. De beschrijving en analyse van het arbeidsproces is de noodzakelijke en voorafgaandelijke voorwaarde voor de vereenzelviging en de karakterisering van het ander proces: dat van de waardevorming.

De schepping van 'ruilwaarden' en 'meerwaarde' is noch op een noodzakelijke noch op een eeuwige wijze gebonden aan de schepping van gebruikswaarden. Dat is juist één van de hoofdstellingen die Marx in *Het Kapitaal* wil aantonen: de mensen zullen kunnen blijven arbeiden, de arbeid 'op zichzelf' zal voortduren, de produktie van gebruikswaarden en de ontwikkeling van deze produktie zullen verdergaan, zelfs wanneer er geen produktie meer zal zijn van ruilwaarde of meerwaarde. Zolang er mensen zullen zijn, zal de arbeid nooit een einde kennen... Hij is inderdaad (...) 'algemene voorwaarde (*allgemeine Bedingung*) voor de stofwisseling (*Stoffwechsel*) tussen de mens en de natuur, eeuwige natuurlijke voorwaarde (*ewige Naturbedingung*) voor het menselijk leven en dus onafhankelijk van elke vorm van dit leven, meer nog: op gelijke wijze gemeenschappelijk aan alle maatschappelijke vormen ervan (*vielmehr allen seinen Gesellschaftsformen gleich gemeinsam*)'⁵.

Aanleg en akt

Van bij het begin van het hoofdstuk dat gewijd is aan het arbeidsproces, bekent Marx kleur: 'Het gebruik van de arbeidskracht is de arbeid zelf. De koper van de arbeidskracht consumeert (*konsumiert*) die arbeidskracht door de verkoper ervan te doen arbeiden. Deze laatste wordt hierdoor *actu* werkzame arbeidskracht (*sich betätigende Arbeitskraft*), arbeider, wat hij tevoren enkel *potentia* was'⁶.

4 *Das Kapital*, deel 1, in *MEW*, band 23, pp. 192 en 200; *Le Capital*, trad. de Joseph Roy, Ed. Sociales, Paris 1967, t. I, pp. 180 en 188 (Roy); *Het Kapitaal*, Deel I, vert. door I. Lipschits, 4de druk, W. de Haan, Bussum 1972, pp. 116 en 123 (Lipschits).

5 *MEW*, 23, p. 198 (Roy p. 186; Lipschits p. 121).

6 *Ibid.*, p. 192 (R. p. 180; L. p. 116).

Ongetwijfeld omdat hij er niets van begrijpt, of in alle geval omdat hij het onderscheid niet aanvaardt, schrapt de Franse vertaler van *Het Kapitaal* de laatste zin, die – in het Latijn! – een onderscheid maakt tussen de *aanleg* en de *akt*. Dit onderscheid stamt vanzelfsprekend van Aristoteles, en Marx, opdat iedereen goed zou weten dat hij dergelijke erfenis aanvaardt, formuleert het op andere plaatsen in zijn werk vaak in de Griekse termen zelf: *dunamei* en *energeiai*. Maar de waarde ervan wordt in zijn ogen bevestigd door het konstant gebruik dat van een dergelijk onderscheid is gemaakt door Hegel, die zover ging dat hij gans zijn systematische conceptie erdoor liet beheerst worden: het valt inderdaad gedeeltelijk samen met de hegeliaanse dialektiek van het ‘an sich’ en het ‘für sich’.

Als men aanvaardt dat het onderscheid tussen *arbeidskracht* en *arbeid*, evenals de ontwikkeling van de dialektiek tussen deze twee momenten van het productieproces, één van de belangrijkste ontdekkingen van Marx vormen, hoe kan men dan de realiteit betwisten van een diepgaande invloed van Hegel op Marx? Om tot de bepaling te komen van de *arbeidskracht* als zodanig moest *de realiteit van het virtuele* erkend worden, en de mogelijkheid van de overgang van het virtuele naar het reële. Maar dat het virtuele zich als een realiteit presenteert, vormt voor het pre-hegeliaanse denken – en voor elk denken dat niet terug bij Aristoteles heeft aangeknoopt – een ondraaglijke paradoks.

Zo ook wordt de vaststelling dat ‘de koper van de arbeidskracht haar consumeert door de verkoper ervan te doen arbeiden’, door het pre-hegeliaanse denken als geheel en al shockerend bevonden – als het tenminste aandacht schenkt aan wat het leest. Want, vanzelfsprekend – Marx gaat dit punt in het lang en het breed ontwikkelen – de koper van de arbeidskracht koopt haar met de bedoeling haar te ‘konsumeren’ (dit idee zelf van ‘consumptie van een kracht’, of, nog beter, van ‘consumptie van de arbeidskracht van een mens’, kan op het eerste gezicht volledig duister en zelfs onzinnig lijken), maar wel met de bedoeling haar te ‘doen produceren’, te produceren. De lezer van Marx ziet zich dus gekonfronteerd met het idee van een consumptie die een productie is, een handeling die terzelfdertijd haar tegendeel is, een activiteit die de positieve werkelijkheid vernietigt en terzelfdertijd een zeer goed gekarakteriseerde positieve werkelijkheid creëert of konstrueert: een partikulier, precies gekwalificeerd consumptiegoed, dat op een geëigende wijze aangepast is aan menselijke behoeften of verlangens.

Wanneer hij het elders in zijn werk heeft over deze ‘productieve consumptie’, zal Marx niet nalaten de formule te citeren, die Spinoza slechts éénmaal, en dan nog in een gewone brief, naar voren heeft gebracht, maar die Hegel, zoals bekend, niet moe werd te herhalen. In de *Einleitung zur Kritik der politischen Oekonomie* merkt Marx inderdaad op: ‘De productie als onmiddellijk identiek met de consumptie,

de konsumptie als onmiddellijk samenvallend met de produktie, dat noemen de economen *produktieve konsumptie*. Deze identiteit van produktie en konsumptie komt neer op Spinoza's stelling: *Determinatio est negatio*⁷.

Joseph Roy wist misschien niet heel goed wat hij deed, toen hij enkele zinnenschrapte van het werk dat hij vertaalde. Wij, echter, weten het wel: of hij er zich bewust van was of niet, hij verdoezelde het diep hegeliaans karakter van Marx' denken.

De produktie van gebruikswaarden

Of de arbeider nu zelf zijn eigen arbeidskracht consumeert, door te arbeiden, of dat hij ze verkoopt aan iemand anders, die haar zal consumeren door hem te doen arbeiden; of hij nu voorwerpen produceert die gratis worden aangeboden, of voorwerpen die koopwaren zullen worden, d.w.z. voorwerpen geruild tegen andere voorwerpen of tegen geld: in alle gevallen produceert hij konsumptiegoederen – wat Marx gebruikswaarden noemt. In gelijk welk type van maatschappij produceert de arbeid gebruikswaarden, en de kapitalistische maatschappij onttrekt zich niet aan deze universele wet: 'Om zijn arbeid om te zetten in waren, moet de arbeider hem eerst en vooral (*vor allem*) omzetten in gebruikswaarden, in zaken die dienen ter bevrediging van behoeften van één of ander soort. Het is dus een partikuliere gebruikswaarde, een bepaald (*bestimmt*) artikel, dat de kapitalist laat vervaardigen door de arbeider'⁸.

Deze zeer gedrongen tekst is niet gemakkelijk te begrijpen. Het is nodig, goed de betekenis te preciseren van de uitdrukking 'eerst en vooral' (*vor allem*). Het gaat minder om een bepaling van tijd (slechts in uitzonderlijke gevallen gaat een produktie van gebruikswaarden vooraf aan de produktie van ruilwaarde, en wordt dus arbeid zelf, in zuivere gedaante, uitgevoerd) dan om een structurele of logische konditionering. Door te arbeiden produceert men allerlei soorten van dingen, en wel verschillende dingen in de verschillende periodes van de geschiedenis en de verschillende maatschappelijke systemen: ruilwaarden, menselijke verhoudingen, rijkdom, armoede, vrede en oorlog, enz. Maar niets van dit alles kan geproduceerd worden, indien er – noodzakelijke voorwaarde, *conditio sine qua non* – geen produktie van gebruikswaarden is. In hegeliaans jargon zou men zeggen dat het proces van de arbeid op zichzelf een *moment* is van het proces van de konkrete arbeid, in zijn historisch bepaalde modaliteiten. En Marx

7 MEW, 13, p. 622.

8 MEW, 23, p. 192 (Roy p. 180; Lipschits p. 116).

zal niet aarzelen om dit hegeliaans jargon voor eigen rekening te her-nemen: 'De enkelvoudige momenten (*Momenten*) van het arbeids-proces zijn...'⁹.

Als men een proces van concrete arbeid analyseert, vindt men er het proces van de arbeid op zichzelf (*die Arbeit selbst*) noodzakelijk als *moment* in geïmpliceerd. Dit kan dus enkel door abstraktie afgeba-kend en geïsoleerd worden. Maar een abstraktie, voor Marx, is niet altijd een verschrompeld ideeetje in het hoofd van een klein mannetje. Een abstraktie kan zich tot een hoge graad van realiteit verheffen: dat is het geval met *de arbeid*, producent van gebruikswaarden, eeuwige voorwaarde voor het menselijk leven, soortelijk verschil dat het mo-gelijk maakt, de menselijke essentie te definiëren in de reeks van haar historische wijzigingen!

Marx deinst niet terug voor de gevolgen uit zulke premissen. Inte-gendeel, hij formuleert ze met een duidelijkheid die niets te wensen over laat, en op een bijna provocerende manier. Niet alleen komen gebruikswaardenproductie en arbeid altijd voor, onder alle stelsels, maar er is ook geen verandering in de natuur en de onderscheidende kenmerken van de arbeid, welke ook de wijzigingen wezen die het waardevormingsproces ondergaat: 'De productie van gebruikswaar-den of goederen verandert haar algemene natuur niet (*ändert ihre all-gemeine Natur nicht*) door de omstandigheid dat ze plaatsvindt ten ba-te van de kapitalist en onder zijn controle. Het arbeidsproces moet derhalve allereerst onafhankelijk van elke bepaalde maatschappelij-ke vorm (*unabhängig von jeder bestimmten gesellschaftlichen Form*) beschouwd worden'¹⁰.

Om de 'arbeid in het algemeen' te beschrijven en te analyseren is het derhalve 'niet nodig, de arbeider in zijn verhouding tot de andere arbeiders voor te stellen. De mens en zijn arbeid, aan de ene, en de natuur en haar grondstoffen, aan de andere kant, volstonden ons'¹¹.

Men ziet de logische gevolgtrekking: als de arbeid de mens defini-eert, en als er een *natuur* van de arbeid is, dan is er ook een *menselijke natuur*, 'onafhankelijk van elke bepaalde maatschappelijke vorm'.

In het verlengde van deze redenering gaat Marx zover, te beweren dat in de gebruikswaarde, *op zichzelf genomen*, geen spoor overblijft van de maatschappelijke voorwaarden waaronder ze geproduceerd is: 'Zomin men aan de tarwe proeft wie haar verbouwd heeft, is het dit proces aan te zien onder welke voorwaarden het zich voltrekt: onder

9 *Ibid.*, p. 193 (R. p. 181; L. p. 117).

10 *MEW*, 23, p. 192 (Roy p. 180; Lipschits p. 116).

11 *Ibid.*, p. 198-199 (R. p. 186; L. p. 121).

de brutale karwats van de slavenopzichter of onder het angstige oog van de kapitalist; of Cincinnatus het verricht door het bebouwen van zijn lapje grond, of de wilde die met een steen een wild beest velt¹².

Al van bij het begin van *Het Kapitaal* had hij dit idee stoutmoedig naar voren geschoven: 'Het is de jas (...) onverschillig of hij door de kleermaker wordt gedragen. In de beide gevallen is hij werkzaam als gebruikswaarde. Evenmin is de verhouding tussen de jas en de arbeid die hem produceert, in enigerlei opzicht gewijzigd doordat het kleermaken een speciaal beroep wordt, i.e. een zelfstandig lid van de maatschappelijke arbeidsdeling. Gedwongen door de behoefte aan kleding heeft de mens duizenden jaren lang kleren gemaakt voordat uit een mens een kleermaker ontstond. Maar het bestaan van jas, linnen en gelijk welk element van de stoffelijke rijkdom, dat niet van nature voorhanden is, moest altijd bemiddeld zijn door een speciale, doelmatig productieve activiteit (*eine spezielle, zweckmässig produktive Tätigkeit*), die bijzondere natuurlijke stoffen assimileert aan bijzondere menselijke behoeften. Als schepper van gebruikswaarden, als nuttige arbeid, is de arbeid daarom een van iedere mogelijke maatschappijvorm onafhankelijke bestaansvoorwaarde van de mens (*des Menschen*), een eeuwige natuurlijke noodzakelijkheid (*ewige Naturnotwendigkeit*) om de stofwisseling tussen mens en natuur, en dus het menselijk leven, te bemiddelen¹³.

Ook hier is er iets dat moeilijk te begrijpen is voor geesten die de dialektische lenigheidsoefeningen niet hebben toegepast. Om deze formules te aanvaarden moet men, in zekere mate, toegeven dat wat gewijzigd is, niet gewijzigd is. Marx weet heel goed dat het arbeidsproces gewijzigd wordt wanneer de arbeider het 'niet voor zichzelf, maar voor de kapitalist' uitvoert. Ongetwijfeld is het waar, of min of meer waar, dat de omelet die ik ga eten, dezelfde omelet is, of ze nu geroerd is door een slaaf, een meid, een herbergier of door mezelf. Nochtans zijn er gebruikswaarden waarvan de aanwezigheid volstaat om een welbepaalde vorm van maatschappelijke produktie te verraden: een pakketboot wijst op een andere maatschappijvorm dan een galei!

Men moet dus goed preciseren wat Marx wil zeggen: binnen alle produktievormen, door elk ervan geïmpliceerd, komt een verhouding voor van de mens tot de natuur, een verhouding die juist kenmerkend is voor de mens, en die de arbeid is. Als men gebruikswaarden onderzoekt waarvan de kwaliteit niet veranderd is door de geschiedenis, dan is deze aanwezigheid gemakkelijk te ontdekken: het graan, de stof, de omelet. Maar men mag hierin niet meer zien dan voorbeel-

12 *Ibid.*

13 *MEW*, 23, p. 57 (Roy p. 58; Lipschits p. 7).

den, of illustraties die als zodanig tekortschieten, en die het enkel moeten mogelijk maken om een abstracte relatie gemakkelijker te vatten: in elk concreet, d.w.z. maatschappelijk en historisch gekwalificeerd productieproces is het arbeidsproces aanwezig zoals het op zichzelf in stand blijft; zelf is het natuurlijk gekwalificeerd. De verhouding van de mens tot de natuur blijft in stand onder de diversiteit van de menselijke maatschappelijke relaties, en men kan die verhouding beschrijven, analyseren en karakteriseren. Haar natuur en haar vorm van natuurlijke verhouding, van bemiddeling van de mens met de natuur, verdwijnen nooit, ook al veranderen de middelen van de mediatie, evenals de resultaten ervan, voortdurend.

Pas wanneer men deze mediatie voldoende bepaald heeft, kan men er de verhouding van de mens tot de mens van onderscheiden en aan opponderen. Deze laatste verhouding brengt niet langer dingen voort, maar maatschappelijke verhoudingen. Ze brengt in het bijzonder het kapitaal voort, dat geen gebruikswaarde, geen 'goed' of ding is, in tegenstelling tot wat de vulgaire economen geloven, maar een maatschappelijke verhouding. Opdat er kapitaal zou zijn, moet er aan de productie van gebruikswaarden, zoals Marx die beschrijft, iets gans anders worden toegevoegd: 'Inderdaad, aangezien het hier om warenproductie gaat, hebben we tot hiertoe kennelijk slechts één zijde van het proces bekeken. Zoals de waar zelf een eenheid is van gebruikswaarde en waarde, moet het productieproces ervan een eenheid zijn van arbeidsproces en waardevormingsproces'¹⁴.

Als men de mens dus wil definiëren, mag men 'geen abstraktie maken van de loop van de geschiedenis', en mag men er zich niet mee tevreden stellen het menselijk wezen «*enkel*¹⁵ als 'geslacht', als een interne, stomme algemeenheid te vatten, die de veelheid der individuen op een natuurlijke wijze verbindt»¹⁶. En Hegel vervalt ongetwijfeld regelmatig in deze fout.

Maar omgekeerd mag men klaarblijkelijk ook geen abstraktie maken van de natuur, of van het menselijk 'geslacht'!...

De beheersing van de natuur

De arbeid is inderdaad in de eerste plaats een natuurlijk proces, dat op een noodzakelijke en continue manier in de geschiedenis maatschappelijke wijzigingen ondergaat.

¹⁴ MEW, 23, p. 123 (Roy, p. 188; Lipschits p. 123).

¹⁵ Wij onderstrepen.

¹⁶ Zesde Stelling over Feuerbach (MEW, 3, p. 5)

In de beschrijving en de analyse van dit natuurlijke arbeidsproces inspireert Marx zich in ruime mate op Hegel, en soms, wat de fundamentele bepalingen betreft, herneemt hij zelfs diens uitdrukkingen en woordenschat. Marx onderzoekt hier de verhouding van de mens als zodanig, d.w.z. in zoverre hij mens blijft in al zijn historisch-maatschappelijke wederwaardigheden, tot de natuur: 'De arbeid is in de eerste plaats (*zunächst*) een proces tussen mens en natuur, een proces waarin de mens (*der Mensch*) zijn stofwisseling met de natuur door zijn eigen aktiviteit (*durch seine eigne Tat*) bemiddelt (*vermittelt*), regelt (*regelt*) en controleert (*kontrolliert*)'¹⁷.

Het is door deze 'bemiddeling', deze 'regulering' en deze 'controle' van zijn metabolisme dat de mens zich onderscheidt van de andere dieren, of hij nu leeft in een slavenhoudersmaatschappij, een feodale of een kapitalistische maatschappij. Daarin openbaart zich de doeltreffendheid van zijn eigen (*eigen*) handelen. Maar de gebruikswaarden die hij aldus door zijn *eigen* aktiviteit produceert, worden hem, onder bepaalde maatschappelijke voorwaarden, *vreemd* (*fremd*).

Marx preciseert dat de mens 'tegenover (*gegenüber*) de natuurstof zelf als een natuurmacht (*Naturmacht*) optreedt'¹⁸. De auteur denkt er inderdaad geen ogenblik aan, de mens te begiftigen met enigerlei 'bovennatuurlijke' kracht of met een of ander niet-natuurlijk kenmerk. In het geval van de mens gaat het om een natuurlijke soort, die, zoals de andere, het resultaat is van een natuurlijke evolutie, maar die, beland op een bepaald punt van deze natuurlijke evolutie, 'gesteld' is als mens en die zich, vervolgens, bestendig in zijn aktiviteit als zodanig 'gereproduceerd' heeft: 'Het bestaan van de mens is het resultaat van een voorafgaandelijk proces dat door het organisch leven doorlopen is. Het is maar op een bepaald punt (van dit proces) dat hij mens wordt. Maar eenmaal als zodanig gesteld (*gesetzt*), is de mens, als bestendige vooropstelling (*als beständige Vorausstellung*) van de menselijke geschiedenis, evenzeer het bestendig produkt en resultaat ervan (*ihr beständiges Produkt und Resultat*), en is hij slechts vooropstelling in de mate dat hij zijn eigen produkt is'¹⁹.

Ondanks de ontleningen op het vlak van de woordenschat (*gesetzt!*) en ondanks de manier om de abstracte bepalingen in een wederkerige dialektische relatie te plaatsen (*Resultat* en *Voraussetzung*), verwijderd Marx zich in dergelijke formuleringen aanzienlijk van Hegel. Niet dat Hegel zich onthouden zou hebben van antropologische be-

17 *MEW*, 23, pp. 192 (Roy p. 180; Lipschits p. 116).

18 *Ibid.*

19 *Theorien über den Mehrwert*, *MEW*, 26.3, p. 482.

schouwingen van hetzelfde type! Maar hij liet ze voorafgaan – in doktrinale omstandigheden die trouwens moeilijk te interpreteren zijn – door gans een voorafgaandelijke logische konditionering: als een soort ‘proloog tot de hemel’, voorafgaand aan en toestemming verleend tot een latere aardse lotsbestemming.

Zoals men ziet, is het niet mogelijk de marxiaanse en de hegeliaanse verklaring met elkaar te verwarren. Deze verwarring zou trouwens nadelig zijn voor beide auteurs, wier oorspronkelijkheid ze zou beperken.

Hegel zou zeker niet zonder ergernis zulke beschouwingen gelezen hebben als Engels er ontwikkelt in zijn *Dialektik der Natur*: ‘Vanuit de eerste dieren ontwikkelden zich, essentieel door verdere differentiatie (*Differenzierung*), de talloze klassen, orden, families, geslachten en soorten van dieren; tenslotte de vorm waarin het zenuwstelsel tot zijn volmaaktste ontwikkeling komt: die van de gewervelde dieren, en hieronder dan weer tenslotte het gewervelde dier waarin de natuur het bewustzijn van zichzelf bereikt: de mens’²⁰.

Nochtans zou het idee van een ‘bewustwording van de natuur in de mens’ maar moeilijk zijn opgekomen in het hoofd van een materialist die niet eerst Hegel had gelezen! Voor de materialist is het bewustzijn, in de mens, zeker een ‘produkt’ van de natuur; maar om deze produktie te aanvaarden en te begrijpen, moet men een dialektiek aanvaarden en begrijpen, die zo subtiel is als degene waarmee Hegel rekenschap aflegt over de produktie van de natuur door ‘de Idee’.

Eén van de grote verschillen tussen de doktrine van Hegel en die van Marx komt voort uit de onmogelijkheid voor de eerstgenoemde, te aanvaarden dat het bewustzijn een natuurlijke werkelijkheid is en een moment van het ontwikkelingsproces van de natuur zelf. En dit oorspronkelijk verschil doet zijn gevolgen voelen in de ontwikkeling van beide doktrines, tot in de details.

Nochtans, ondanks dit alles, en vanaf het ogenblik dat – in de twee doktrines op een verschillende manier – de mens als geslacht ‘gesteld’ is, ontbreekt het de ontwikkelingen die uit dit gesteld-zijn voortvloeien, niet aan overeenkomsten. In de beschrijving van de arbeid-zelf, de ‘natuurlijke’ arbeid, d.w.z. de arbeid zoals hij direkt geïmpliceerd wordt door de menselijke natuur, heeft Marx zich Hegel herinnerd. Misschien had hij zelfs Hegels teksten vóór zich.

Er zijn tal van mogelijke definities van de mens, merkt Marx op: ‘Men kan de mensen van de dieren onderscheiden door het bewustzijn, door de religie, door wat men maar wil’!²¹

Maar op een manier die Hegel niet vreemd is bij zekere gelegenheden, geeft Marx de voorkeur aan een *praktische* definitie, d.w.z. aan een definitie die overeenstemt met de manier waarop het te definiëren object zichzelf afbakt in de objectieve wereld, met de manier waarop de gedefinieerde zichzelf stelt, door zich te opponeren aan de andere elementen van de werkelijkheid waarin hij zich in eerste instantie ondergedompeld ziet. Het gaat om het handelen waardoor hij zich differentieert, zich specificeert en zich afzondert: 'Zijzelf (sc. de mensen) beginnen zich van de dieren te onderscheiden zodra ze beginnen

hun levensmiddelen te produceren, een stap die gekonditioneerd (bedingt) is door hun lichamelijke organisatie'²².

Niet zomaar gelijk welk dier kan producent, kan arbeider worden: er zijn natuurlijke predisposities voor nodig. Zodra deze natuurlijke predisposities – in aanleg – zich verwerkelijken – in akt – wordt de mens vooronderstelling en resultaat van zichzelf: een wezen dat, op natuurlijke wijze, dingen produceert en kontinuu de natuur transformeert, en dat, daardoor, zichzelf produceert en kontinuu zijn eigen natuur transformeert: 'De tot zijn lichamelijke (Leiblichkeit) behorende natuurkrachten, armen en benen, hoofd en handen, stelt hij (onze onderlijning) in beweging (setzt er in Bewegung) om (o.o.) zich de natuurstof toe te eigenen (anzueignen) in een voor zijn eigen leven (sein eignes Leben) bruikbare vorm. Doordat hij door deze beweging werkt (wirkt) op de natuur buiten hem (ausser ihm) en haar verandert, verandert hij tegelijkertijd zijn eigen natuur (seine eigne Natur). Hij brengt de potenties die in haar sluimeren, tot ontwikkeling en onderwerpt het spel van hun krachten (das Spiel ihrer Kräfte) aan zijn eigen heerschappij (seiner eignen Botmässigkeit)²³.

De beheersing van zichzelf

De arbeid die de mens uitvoert om zich de uitwendige natuurlijke elementen toe te eigenen, in zich op te nemen, te mediatiseren, is eigenlijk menselijk. Hij is *eigen* aan de mens en vergezelt hem in al zijn historische avonturen. Hij onderscheidt zich van de eerste kwasi *instinktmatige* vormen van arbeid: hij is bewuste, organiserende en regulerende arbeid: 'Wij veronderstellen (unterstellen!) de arbeid in een vorm waarin hij aan de mens toebehoort'²⁴.

Deze arbeid, in zijn abstracte vorm eigenlijk en universeel menselijk, wordt 'verondersteld' door alle concrete historische vormen van arbeid. Hij blijft er altijd aan ten grondslag liggen.

²² Ibid.

²³ MEW, 23, pp. 192-193 (Roy p. 180; Lipschits p. 116).

Door te beginnen bezitnemen van de natuur begint de mens ook bezit te nemen van zijn eigen natuur. Zeer zeker, 'men beveelt de natuur slechts door zich aan haar te onderwerpen!' Maar daartoe moet men eerst, of terzelfdertijd, zijn eigen natuur tot gehoorzaamheid dwingen: 'De tot zijn lichamelijke behorende natuurkrachten... stelt hij in beweging om zich... toe te eigenen...'. Om te produceren moet men zijn armen en benen weten te bevelen en, door discipline en opvoeding, de vereiste vaardigheid verwerven. Men moet zijn capaciteiten opwekken, ontwikkelen en kultiveren, maar men moet ze ook 'aan zijn eigen heerschappij' onderwerpen.

Hegel had op zijn manier, in een idealistische taal, iets heel gelijkwaardigs gezegd: 'Het levende heeft een lichaam, de ziel maakt er zich meester van (*bemächtigt sich*) en wordt er onmiddellijk in geobjektiveerd. De menselijke geest heeft heel wat moeite om zijn lichamelijke (*Leiblichkeit*) tot een middel te maken. De mens moet zijn lichaam in zekere zin eerst in bezit nemen (*in Besitz nehmen*), opdat het het werktuig van zijn ziel zou zijn'²⁵.

Marx zal in het vervolg van de tekst van *Het Kapitaal* op deze moeilijkheid terugkomen. Hij merkt op dat, in de arbeid, het doel dat de mens zich stelt, en dat hij kent, 'de aard en wijze van zijn handelen als een wet (*Gesetz*) bepaalt (*bestimmt*)' en dat 'hij zijn wil eraan moet onderwerpen (*seine Wille unterordnen*)'²⁶. Hij benadrukt de omvang en de moeilijkheid van de heerschappij van de mens over zichzelf en over zijn eigen lichaam, in de arbeid: 'En deze onderwerping is geen opzichzelfstaande handeling. Behalve de inspanning van de organen, die arbeiden, is voor de ganse duur van de arbeid de doelmatige wil (*die zweckmässige Wille*) vereist, die zich manifesteert als opmerkzaamheid, en dit des te meer naarmate die arbeid door zijn eigen inhoud en de aard en wijze van zijn uitvoering de arbeider minder meesleept, en deze laatste dus minder geniet van die arbeid als spel van zijn eigen lichamelijke en geestelijke krachten' (*als Spiel seiner eignen körperlichen und geistigen Kräfte*)²⁷.

In de tekst van Marx is er geen sprake van een '*libre jeu*', een 'vrij spel', van de lichamelijke en geestelijke krachten, zoals Joseph Roy nochtans vertaalt (die laat trouwens ook het woordje '*spirituel*', 'geestelijk', vallen: ongetwijfeld houdt hij het voor '*spiritualiste*'!). Maar het gaat wel degelijk – zoals ook al hoger in dit hoofdstuk van Marx –

25 *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, § 208, *Zusatz* (trad. B. Bourgeois, p. 614).

26 *MEW*, 23, p. 193 (Roy p. 181; Lipschits p. 117).

27 *Ibid.*

over het 'spel van de krachten' zoals de hegeliaanse doktrine dat gepopulariseerd had. Het spel van deze krachten zal helemaal niet 'vrij' zijn: van de voorafgaandelijke natuurlijke noodzakelijkheid zal het onder de menselijke finaliteit vallen. De mens gaat het natuurlijk spel van de krachten voor zichzelf aanwenden door het naar zijn profijt *af te leiden*, door er zich in te mengen als zijnde zelf ook een natuurlijke kracht, maar één die betrekkelijk autonoom is geworden en bewust.

Mèn weet dat Hegel, om de ontwikkeling van deze onderwerping van het lichaam, van deze beheersing van zichzelf, deze zelfdiscipline, te verklaren, de beroemde dialektiek van meester en knecht heeft uitgedacht. Zijns inziens zou de mens zich niet op die manier kunnen disciplineren, en doeltreffend en handig arbeider en producent worden, als hij daar niet toe zou gedwongen zijn. Maar het slagen van deze uitwendige discipline veronderstelt wel inwendige spontane aanzetten. Anderzijds leidt ze, zoals bekend, tot de omverwerping van de maatschappelijke relatie van meesterschap en onderwerping.

Ook Marx heeft, op een andere manier, maar een die vanzelfsprekend niet zonder verband is met die van Hegel, de latere ontwikkeling van deze arbeidsdiscipline verklaard door de dwang opgeroepen door de arbeidsdeling en op de spits gedreven door de verdeling van de maatschappij in uitgebuite en uitbuitende klassen.

De doelmatige activiteit

Maar in dit hoofdstuk houdt hij het bij het onderzoek van de arbeid op zichzelf, zoals die altijd verondersteld wordt door die vormen van uitbuiting van de arbeid, zonder dat deze zich daar ooit toe herleiden.

En hij vervolgt dat onderzoek met behulp van zeer beroemde, maar dikwijls slecht begrepen vergelijkingen: 'Een spin verricht operaties die gelijken op die van de wever, en een bij beschaamt door de bouw van haar wassen cellen menig menselijk bouwmeester. Wat echter de slechtste bouwmeester al van meet af aan (*von vornherein*) onderscheidt van de beste bij, is dat hij de cellen in zijn hoofd heeft gebouwd voordat hij ze in was bouwt. Aan het einde van het arbeidsproces komt een resultaat (*Resultat*) te voorschijn, dat bij het begin ervan al in de voorstelling (*Vorstellung*) van de arbeider, dus al ideëel (*ideell*) aanwezig was'²⁸. 'Ideell' mag niet als 'ideaal' vertaald worden. Het gaat niet om een 'ideaal', of om een 'ideale' voorstelling. Het gaat gewoon om een voorstelling, d.w.z., hier, om de bewuste voorstelling van wat vervolgens, door de mediatie van de arbeid, objectieve realiteit zal worden: wat men een *doel* of *einddoel* noemt.

Het verschil tussen de hegeliaanse en de marxiaanse conceptie van

de menselijke aktiviteit, en in het bijzonder van de arbeid, is niet gelegen in het feit dat voor eerstgenoemde deze aktiviteit bewust zou zijn, en voor de tweede... niet bewust! Maar wel in het feit dat de eerste een idealistische konceptie en verklaring van het bewustzijn voorstelt, de tweede een materialistische.

Trouwens, zelfs in de hegeliaanse konceptie van de arbeid wordt het doel dat de arbeider bewust nastreeft – dus het doel dat hij zich voorstelt –, als ‘natuurlijk’ gekarakteriseerd, althans in de meerderheid der gevallen. Het idealisme van Hegel is niet dàar gesitueerd. Op dit punt verdedigt Hegel een stelling die Marx ongetwijfeld niet zou afwijzen: ‘Dank zij zijn werktuigen bezit de mens de macht over de uitwendige natuur, ook al is hij er, volgens zijn doeleinden, veeleer aan onderworpen’²⁹.

Het *ideëel* moment in de arbeid herleidt zich helemaal niet tot een ‘niet-natuurlijk’ of een ‘ideaal’ moment.

Inderdaad, de ‘natuur’ legt aan de mens zijn elementaire doelstellingen op: de bevrediging van honger en dorst, bescherming tegen de koude, enz. Het eigene van de mens bestaat erin, zich bewust te worden van deze doelen, zich deze doelen voor te stellen. Ziedaar wat hem al doet verschillen van de dieren. Hoe zou de mens het ‘werktuigen fabricerend dier’ kunnen zijn, d.w.z. het dier dat middelen schept die aangepast zijn aan doelen, middelen die speciaal zijn ontwikkeld om doelen te bereiken die nog niet konkreet gerealiseerd zijn, indien hij niet in staat zou zijn, zich dergelijke doeleinden *voor te stellen*, indien het resultaat van de arbeid niet al *ideëel* tegenwoordig was in zijn geest? D.w.z. indien hij zich niet bewust was van een doel?

Marx zegt het heel eenvoudig: ‘Het arbeidsproces zoals we het in zijn enkelvoudige en abstracte momenten hebben weergegeven, is doelmatige aktiviteit (*zweckmäßige Tätigkeit*) met het oog op de verwaardiging van gebruikswaarden’³⁰.

Er kan geen doelmatige aktiviteit zijn, bij de mens, zonder voorstelling van het doel, of, eenvoudiger gezegd, zonder doel. Maar Marx voegt eraan toe dat deze voorstelling van het doel niet gewoonweg een aktiviteit loslaat die vervolgens gelijk welke, onbepaalde transformatie van de natuur met zich mee zou brengen. De voorstelling van het doel maakt een aktiviteit mogelijk die geheel en al doelmatig is, d.w.z. georganiseerd en gereguleerd. Ze lokt een georiënteerde en methodische transformatie van de natuur uit: ‘Niet alleen dat hij een vormverandering van het natuurlijke totstandbrengt (*nur*

29 *Wissenschaft der Logik*, Lasson 1963, II, p. 398.

30 *MEW*, 23, p. 198 (Lipschits p. 121).

eine Formveränderung des Natürlichen); hij realiseert (*verwirklicht*) in het natuurlijke tevens zijn doel (*sein Zweck*), een doel dat hij kent (*den er weiss*), en dat de aard en wijze van zijn handelen bepaalt...³¹.

De voorstelling van het doel handhaaft zich tijdens gans het arbeidsproces, dat er zich aan onderwerpt. Het *voorgestelde resultaat* (doel) wordt, dank zij de arbeid, *gerealiseerd doel* (resultaat). Dank zij de arbeid en door zijn bemiddeling realiseert de (subjektieve) voorstelling zich op die manier objektief, in overeenstemming met het doel.

Hegel had het op zijn, weliswaar lichtjes verschillende, manier gezegd: 'Het gerealiseerde doel is aldus de gestelde eenheid van het subjektieve en het objektieve. Maar deze eenheid is essentieel op zulke manier bepaald dat het subjektieve en het objektieve enkel volgens hun '*eenzijdigheid*' geneutraliseerd en opgeheven zijn, maar dat het objektieve onderworpen en konform gemaakt is aan het doel in de mate dat dit het vrije begrip is en daardoor de macht (die) over het eerstgenoemde (beschikt). Het doel *bewaart zich* tegenover en in het objektieve...³².

Wat bijgevolg het belangrijkste is, en het meest karakteristieke, is de uitvinding en de aanwending van de middelen, en dus van de 'arbeidsmiddelen', werktuigen, instrumenten, machines.

Marx denkt er geenszins aan – net zomin als Hegel trouwens – de arbeid te herleiden tot de doelmatige activiteit (*zweckmäßige Tätigkeit*), of de doelmatige activiteit te herleiden tot het ideële moment dat er een noodzakelijke voorwaarde voor is. Maar hij somt de drie momenten op van het arbeidsproces, die alledrie noodzakelijk zijn: 'De enkelvoudige momenten van het arbeidsproces zijn: de doelmatige activiteit of de arbeid zelf, het voorwerp (*Gegenstand*) ervan en het middel (*Mittel*) ervan'³³.

Marx blijft lang – langer dan wij het hier kunnen doen – stilstaan bij het *voorwerp* van de arbeid. Hij staat erop, eraan te herinneren dat het voorwerp van de arbeid (de aarde, in laatste instantie) een noodzakelijke voorwaarde vormt, omdat sommigen de neiging hebben dat te vergeten. Hij wil de theorie tegenspreken die schuldig is aan idealisme, volgens dewelke de arbeid *heel alleen* schepper van het produkt zou zijn, schepper *ex nihilo*. Zoals men weet, zal hij spoedig daarop de elementen van een dergelijke theorie ontmoeten in het Program van Gotha, en zal hij deze vergissing, waarin hij een gevolg vermoedt van

31 *MEW*, 23, p. 193 (Roy p. 181; Lipschits p. 117).

32 *Enzyklopädie*, § 210 (trad. B. Bourgeois, p. 445).

33 *MEW*, 23, p. 193 (Roy p. 181; Lipschits p. 117).

de invloed van Lasalle, krachtig bestrijden³⁴.

Vervolgens gaat hij over tot het onderzoek van het derde moment van het arbeidsproces: het arbeidsmiddel, en, zoals Hegel het gedaan had, gaat hij daar het langst bij stilstaan. Marx schrijft:

‘Het arbeidsmiddel is een ding of een kompleks van dingen die de arbeider tussen hemzelf en het arbeidsvoorwerp schuift (*schiebt*), en die hem dienen tot geleider van zijn aktiviteit (*als Leiter seiner Tätigkeit*) tegenover dat voorwerp. Hij benut de mechanische, fysische en chemische eigenschappen der dingen om ze te laten werken als machtsmiddelen (*Machtmittel*) op andere dingen, overeenkomstig zijn doel (*seinem Zweck gemäss*). Het voorwerp waarvan de arbeider zich onmiddellijk meester maakt (*sich unmittelbar bemächtigt*) (...), is niet het arbeidsvoorwerp (*der Arbeitsgegenstand*), maar het arbeidsmiddel³⁵.

De list

Niet enkel de algemene stelling die door deze tekst wordt naar voren gebracht, moet in gedachten worden gehouden, maar ook enkele uitdrukkingen, of enkele karakteristieke woorden die in zekere zin revelerend zijn.

Het arbeidsmiddel, zegt Marx, is een voorwerp dat de arbeider ‘schuift’ (*schiebt*) tussen hem en het arbeidsvoorwerp. In de *Grundrisse* had hij hetzelfde woord gebruikt: ‘Met betrekking tot de arbeid als aktiviteit heeft de stof, de geobjektiveerde arbeid, slechts twee relaties – die van *grondstof*, d.w.z. van vormloze stof, van louter materiaal voor de vormgevende, doelmatige aktiviteit van de arbeid (*die Formsetzende, zweckmässige Tätigkeit der Arbeit*) – en die van *arbeidsinstrument*, van zelf objektief middel waardoor de subjektieve aktiviteit (*die subjektive Tätigkeit*) tussen zichzelf en het voorwerp nog een voorwerp schuift (*schiebt*) als geleider (*Leiter*)³⁶.

Welnu, deze term ‘schuiven’ (*schieben, einschieben*) is precies degene die Hegel gebruikt had in zijn *Wissenschaft der Logik* om het gebruik te preciseren dat de mens maakt van het arbeidsmiddel: ‘Het feit dat het doel zich in een *middellijke relatie plaatst met het voorwerp*, en *tussen* zichzelf en dat voorwerp (*zwischen sich und dasselbe*) een ander voorwerp (*ein anderes Objekt*) inschuift (*einschiebt*), kan aanzien worden als de list van de rede³⁷.

34 *Kritiek op het program van Gotha*, Pegasus, Amsterdam 1972, p. 17.

35 *MEW*, 23, p. 194 (Roy pp. 181-2; Lipschits p. 117).

36 *Grundrisse*, p. 206. – Het vervolg van deze tekst, bv. p. 208, heeft een opvallend hegeliaanse stijl.

37 *Wissenschaft der Logik*, II, p. 398.

We hebben hier te maken met een zeer bijzondere arbeidsconceptie, die verschilt van degene die van eeuw tot eeuw was doorgegeven. Deze term, 'arbeid', duidt niet langer de onmiddellijke besteding aan van menselijke fysische energie – hoewel die altijd noodzakelijk blijft – maar ook en vooral de menselijke *kunstgreep* waarin de benutting bestaat van werktuigen of instrumenten: deze arbeid 'doet' de natuur 'arbeiden' ten bate van de mens.

Vanzelfsprekend is deze list nog aangegroeid wanneer het erom gaat tussen de mens en het arbeidsvoorwerp, niet langer eenvoudige passieve werktuigen te schuiven, maar machines: de natuurkrachten of -wetten blijven nochtans 'benut' worden.

Toegepast op de natuurkrachten kan het werkwoord *benutten* naar verschillende types van handeling verwijzen. De arbeid, zoals Hegel en Marx hem voorstellen, bestaat altijd in een besteding van menselijke energie, en meer in het bijzonder, voor Marx, in een consumptie van arbeid. Nochtans komt een wezenlijk aandeel ervan voort uit de list, de vindingrijkheid, wat zich vertaalt in verschillende kunstgrepen. De arbeid doet de menselijke list tussenkomen in het spel van de natuurkrachten.

'(De mens)', zegt 'Marx, benut (*benutzt*) de mechanische, fysische en chemische eigenschappen der dingen om ze als machtsmiddelen (*Machtmittel*) op andere dingen te laten werken, overeenkomstig zijn doel (*seinem Zweck gemäss*)'³⁸.

Volledig in dezelfde geest had Hegel verklaard dat 'deze relatie (van het middel tot de objectiviteit) de sfeer is van het mechanisme en het chemisme die nu *in dienst* staan van het doel, dat er de waarheid en het vrije begrip van is'³⁹.

Men erkent hier een beroemde leer van Hegel. Zeer eerlijk, maar diskreet, wijst Marx aan de kenners zijn bronnen aan door een zin van Hegel te citeren: 'De rede is even *listig* als *mchtig*. De list bestaat algemeen in de bemiddelende aktiviteit (*in der vermittelnden Tätigkeit*) die, doordat ze de voorwerpen overeenkomstig hun eigen natuur op elkaar laat inwerken en zich aan elkaar laat afbeulen, zonder zich onmiddellijk in dit proces te mengen, desalniettemin slechts haar eigen doel tot uitvoering brengt'⁴⁰.

Noch voor Hegel noch voor Marx komt de mens direkt tussen in het spel van de natuurkrachten. Bijgevolg worden zij geenszins door hem getransformeerd. De zwaartekracht, de aantrekkingskracht, de weer-

38 *MEW*, 23, p. 194 (Roy pp. 181-2; Lipschits p. 117).

39 *Enzyklopädie*, § 209 (trad. B. Bourgeois, p. 444).

40 *MEW*, 23, p. 194 n. 1 (Roy p. 182; Lipschits p. 117). Zie de *Enzyklopädie*, § 209, *Zusatz*, Glockner p. 420 (trad. B. Bourgeois, p. 614).

stand van de materialen, enz. blijven wat ze zijn en de natuur blijft hun wetten volgen. 'Aan de *natuur zelf* overkomt niets'⁴¹. Alleen, in dit spel van de natuurkrachten komt de mens *middellijk* tussen, door tussen sommige ervan zijn werktuigen te 'schuiven', d.w.z. de middelen waarvan hij zich *onmiddellijk* meester heeft gemaakt.

De Franse vertaler van *Het Kapitaal* heeft het woord *schieben* niet exakt weergegeven: in plaats van *glisse* vertaalde hij *interpose*, 'plaatst ... tussen'. Merkwaardig genoeg, echter, had Hegel de uitdrukking 'tussenplaatsen' gebruikt om in een jeugdtekst, een cursusklad van Jena, hetzelfde idee uit te drukken. Een duidelijk onderscheid makend tussen werktuig en machine, schrijft Hegel: 'Maar het werktuig heeft nog geen aktiviteit in zich. Het is een *inert* ding, het keert niet terug tot zichzelf. Ik moet nog met het werktuig arbeiden; ik heb de *list* tussen mij en de uitwendige dingheid geplaatst (*hineingestellt*) om me te sparen en bij middel daarvan mijn bepaaldheid te beschermen en het werktuig zich te laten afbeulen'⁴².

Joseph Roy vertaalt de door Marx uit Hegels *Enzyklopädie* geciteerde zin zeer onhandig. Hij heeft zich klaarblijkelijk noch tot de oorspronkelijke tekst van Hegel noch tot een vroegere Franse vertaling gewend. Hij heeft direkt uit Marx vertaald. Gelukkig maar! Want als hij zich tot de tekst van Hegel had gewend, had hij kennis kunnen nemen van het vervolg op de door Marx geciteerde passus:

'Men mag in die zin zeggen dat de Voorzienigheid zich t. a. v. de wereld gedraagt als de absolute list. God laat de mensen, met hun partikuliere passies en belangen, begaan, en wat daardoor totstandkomt is de verwezenlijking van *zijn* intenties, die iets anders zijn dan datgene waarvoor degenen die hij in de gegeven omstandigheden gebruikt, zich in de eerste plaats inzetten'⁴³.

Indien hij dat gelezen zou hebben, zou J. Roy, als de goede 'materialist' waarvoor hij zichzelf hield, op deze bladzijde van *Het Kapitaal* zeker het Hegelcitaat geschrapt hebben. Hij zou immers niet hebben begrepen of aanvaard dat het historisch materialisme één van zijn verklarende structuren, en zelfs één van zijn geliefkoosde formules, aan een 'theologische' tekst kon onttrekken!

En ongetwijfeld zou hij al evenmin de vreemdheid hebben aangevoeld van deze hegeliaanse 'theologie', waarin God 'de mensen laat begaan' ('Laissez-faire! Laissez-passer!'), en de leerling wordt van de liberale economen!

41 Hegel, *La philosophie de l'esprit de 1805*, trad. par G. Planty-Bonjour, P.U.F., 1982, p. 34.

42 *Ibid.*, p. 33.

43 *Enzyklopädie*, loc. cit.

De eenheid van subject en objekt

Ziehier hoe Marx de analyse van het arbeidsproces en zijn uitkomst samenvat:

‘In het arbeidsproces bewerkt (*bewirkt*) de aktiviteit van de mens (*die Tätigkeit des Menschen*) dus met behulp van het arbeidsmiddel een van te voren bedoelde verandering van het arbeidsvoorwerp (*eine von vornherein bezweckte Veränderung des Arbeitsgegenstandes*). Het proces dooft uit in het produkt. Het produkt ervan is een gebruikswaarde, een natuurstof die door vormverandering (*Formveränderung*) aangepast (*angeeignet*) is aan de menselijke behoeften. De arbeid heeft zich verbonden (*hat sich verbunden*) met zijn voorwerp. De arbeid is geobjektiveerd (*vergegenständlicht*) en het objekt is verarbeid (*verarbeitet*). Wat aan de zijde van de arbeider verscheen in de vorm van rusteloosheid (*Unruhe*), verschijnt nu als eigenschap van rust (*ruhende Eigenschaft*), in de vorm van het zijn, aan de zijde van het produkt. Hij heeft gesponnen, en het produkt is een spinsel⁴⁴.

Marx zegt dat dit proces bestaat in een aangepaste verandering van de vorm van het objekt door de menselijke aktiviteit, dank zij het arbeidsmiddel.

Hegel, anderzijds, had gesproken van de aktiviteit die ‘de vorm stelt’ (*Formsetzende Tätigkeit*)...

Marx zegt dat ‘de arbeid zich verbonden heeft met zijn objekt (*hat sich verbunden*)’.

Hegel had gezegd dat in de doelmatige aktiviteit ‘het subjektief doel fusioneert (*sich ... zusammenschliesst*) met de objektiviteit erbuiten⁴⁵.

Marx zal er, wat verder, aan toevoegen dat ‘wanneer een gebruikswaarde als produkt uit het arbeidsproces te voorschijn komt, andere gebruikswaarden – produkten van vroegere arbeidsprocessen – er dan als produktiemiddelen in opgaan. Dezelfde gebruikswaarde die het produkt vormt van de ene arbeid, is het produktiemiddel van de andere arbeid. Produkten zijn dus niet alleen resultaat maar tegelijkertijd ook voorwaarde (*Bedingung*) van het arbeidsproces⁴⁶.

Hegel, van zijn kant, had in *Paragraaf 211* van de *Enzyklopädie* gepreciseerd: ‘Het bereikte doel is bijgevolg slechts een objekt dat op zijn beurt weer middel of materiaal is voor andere doelen, en zo voort tot in het oneindige⁴⁷.

44 MEW, 23, p. 195 (Roy p. 183; Lipschits p. 119).

45 *Enzyklopädie, loc. cit.*

46 MEW, 23, p. 196 (Roy p. 183; Lipschits p. 119).

47 *Enzyklopädie*, § 211 (trad. B. Bourgeois, p. 445).

Zoals in de overeenkomstige passus van Marx, gaat het hier slechts om een eenvoudige toepassing van de hegeliaanse dialektiek van doel en middel. Als refleksiële bepalingen kunnen doel en middel zich enkel pomen door zich te opponen, maar ze kunnen ook in elkaar overgaan.

Er treden nog vele andere gelijkenissen aan het licht. Marx ziet bv. in het gewone werktuig (verschillend van de machine) een eenvoudig geleider (*Leiter*) van de menselijke handeling. Hegel had hetzelfde gezegd in andere woorden: 'In de mate dat het (extreem, d.w.z. het werktuig) het andere is (...), heeft het geen enkele eigen aktiviteit (...), het extreem is passiviteit, mededeling van deze aktiviteit (*Mitteilung dieser Aktivität*)'⁴⁸.

Zoals Marx het na hem zal doen, had hij een onderscheid gemaakt tussen de onmiddellijke bevrediging van de behoefte, die de vernietiging van het voorwerp inhoudt, en het gebruik van het werktuig, wat zuivere bemiddeling (*Vermittlung*) is'⁴⁹.

De door Hegel ontwikkelde analyse van de arbeid, begrepen als doelmatige aktiviteit, is door Marx dus in ruime mate voor zijn rekening genomen. Hij heeft ze daarbij weten aan te passen aan de eisen van zijn eigen verklaringssysteem en aan zijn filosofisch materialisme.

Maar wat hem vanzelfsprekend vooral onderscheidt van Hegel, is zijn beschrijving van de produktie van de ruilwaarde en de meerwaarde, zijn verklaring van het kapitalisme als zodanig. Hegel had zeer zeker de vervreemding blootgelegd en bestudeerd van de arbeid en zijn produkten. Maar hij zag in deze vervreemding een onontkoombaar gevolg van de arbeid *op zich*, daar waar Marx er de gevolgen van *bepaalde* produktiewijzen, van *bepaalde* arbeidswijzen zal in aanklagen. Hij zal de mogelijkheid voorzien van een historisch overwinnen van deze vervreemding van de doelmatige aktiviteit, en deze voorspelling en deze hoop zal hij baseren op een economisch onderzoek dat zeer zeker veel verschuldigd is aan de dialektiek die hij overerft van Hegel, maar dat de diepzinnige gedachten waartoe Hegel zelf op dit gebied was gekomen, oneindig in specialisatie, in omvang en in stoutmoedigheid overtreft.

48 *La philosophie de l'esprit de 1805*, pp. 31-32.

49 *Ibid.*, p. 32.

Noot van de vertaler: Op één uitzondering na zijn alle Hegel- en Marxcitaten uit de oorspronkelijke Duitse tekst vertaald. Dat geldt ook voor *Het Kapitaal*: Lipschits is er ongetwijfeld in geslaagd een vlotte, goed-Nederlandse tekst te brengen, maar zijn vertaling doet vaak geen recht aan Marx' werk als *filosofische* tekst (de kritiek van Jacques D'Hondt op de Franse vertaling van Joseph Roy van 1875 is daarom soms ook op Lipschits toepasselijk). De verwijzingen naar Lipschits zijn systematisch door ons toegevoegd.